

Marzanna FARNICKA • Hanna LIBERSKA • Dorota NIEWIEDZIAŁ

PSYCHOLOGIA AGRESJI

Wybrane problemy

Recenzenci

Prof. dr hab. Hanna Brycz

Prof. dr hab. Augustyn Bańka

Wydawca

Magdalena Ścibor

Koordynator produkcji

Mariola Iwona Keppel

Projekt okładki i stron tytułowych

Przemysław Spiechowski

Zdjęcie na okładce

OkPic/Shutterstock

Amovitania/Shutterstock

Skład

Poligrafia Komputerowa i Programowanie

Krzysztof Świstak

Wydanie publikacji dofinansowane przez Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.

Wydanie publikacji dofinansowane przez Uniwersytet Zielonogórski.

Copyright © by Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2016.

ISBN: 978-83-01-18101-7

Wydawnictwo Naukowe PWN SA

tel. 22 69 54 321; faks 22 69 54 288

infolinia 801 33 33 88

e-mail: pwn@pwn.com.pl

www.pwn.pl

Druk i oprawa: OSDW Azymut Sp. z o.o.

Spis treści

Wstęp	9
Wprowadzenie. Agresja i Agresywność (J. Martin Ramírez)	12

Część I. Wybrane teorie i mechanizmy agresji – zagadnienia podstawowe

Rozdział I. Czym jest agresja? Podstawowe pytania dotyczące agresji	27
1. Pytanie podstawowe: Agresja (aggression) – co to jest?	27
2. Pytanie: Czy agresję można wypreparować z motywów? Motywy agresji	29
3. Pytanie: Czy oprócz ofiary cierpi także agresor?	30
4. Pytanie: Czy agresja jest równa agresji?	30
5. Pytanie: Agresja: emocje czy rozum?	31
6. Pytanie: Czy można uporządkować przejawy i formy agresji? Jakie są wymiary agresji?	33
7. Pytanie: W jakich zachowaniach może wyrażać się agresja?	34
8. Pytanie: Czy agresja, przymus i przemoc to to samo?	38
9. Pytanie: Czy agresja jest tym samym co agresywność?	40
10. Pytanie: Jakie są kierunki poszukiwań mechanizmu agresji?	42
Rozdział 2. Podstawowe teorie i mechanizmy powstawania agresji	45
2.1. Biologiczne teorie agresji	45
2.2. Agresja w ujęciu etologicznym	50
2.3. Agresja ujmowana na gruncie teorii ewolucji – stanowisko socjobiologii	52
2.4. Agresja z perspektywy genetyki behawioralnej – problem dziedziczenia.	54
Rozdział 3. Psychologiczne koncepcje agresji	56
3.1. Agresja jako destrukcyjny instynkt.	56
3.2. Agresja jako popęd ukierunkowany na cel a teoria frustracji-agresji	57
3.3. Rola negatywnych afektów w regulacji agresji	60
3.4. Agresywne skrypty a przetwarzanie informacji społecznych	62
3.5. Uczenie się agresji: rola wzmocnienia i naśladownictwa.	63
3.6. Agresja jako przymuszający wpływ społeczny	64
3.7. Ogólny interakcyjny model agresji	66

3.8. Podsumowanie. Agresja jako zjawisko biopsychospołeczne.	68
3.8.1. Zapowiedź nowych tropów, nowych kierunków poszukiwań wyjaśnienia agresji i jej związków z właściwościami podmiotu i sytuacji	70

Część II. Podstawowe problemy badań nad agresją i jej uwarunkowaniami

Rozdział 4. Wybrane problemy badań nad agresją: obszary, strategie

i narzędzia pomiaru	73
4.1. Problemy dotyczące wyznaczników obszaru badawczego i integracji uzyskanych rezultatów	73
4.1.1. Jakie problemy stwarzają zbyt szczegółowo sformułowane obszary badawcze? ..	75
4.1.2. Co pomaga badaczom integrować rezultaty badań?	75
4.1.3. Etapy integracji: jak rezultat może stać się nauką?	77
4.2. Metody badania agresji – podział i charakterystyka wybranych narzędzi pomiaru	79
4.3. Wybrane metody badań nad agresją.	80
4.3.1. Metody obserwacyjne – znaczenie czynników kulturowych i środowiskowych w badaniach nad agresją	80
4.3.2. Skale oceniające zachowanie innych	83
4.3.3. Eksperyment	84
4.3.4. Arkusze samoobserwacyjne	84
4.3.5. Narzędzia jakościowe w badaniu zachowań agresywnych	91

Rozdział 5. Uwarunkowania agresji wśród młodzieży

5.1. Wybrane uwarunkowania agresji jako zjawiska biopsychospołecznego	93
5.2. Czynniki chroniące i czynniki ryzyka powstawania agresji w okresie dojrzewania	100
5.3. Uwarunkowania socjodemograficzne agresji – mit czy rzeczywistość?	102
5.4. Oddziaływania rodzicielskie jako uwarunkowania agresji u dzieci i młodzieży.....	105
5.5. Sprawca i ofiara – dwie strony tego samego problemu? Uwarunkowania podmiotowe i społeczne wchodzenia w rolę sprawcy i ofiary	122

Rozdział 6. Etapy i ścieżki w rozwoju agresywności – propozycja modelu badawczego i jego weryfikacji

6.1. Prezentacja modelu.	133
6.2. Weryfikacja modelu i kierunki modyfikacji	137
6.3. Rezultaty badań własnych: nowe zjawiska i kierunki dalszych poszukiwań.	137

Część III. Przejawy agresji – ponadczasowe problemy i nowe wyzwania

Rozdział 7. Zachowania agresywne – klasyczna klasyfikacja zjawiska.....

7.1. Podział zachowań agresywnych	142
7.2. Uwarunkowania społecznej akceptacji zachowań agresywnych	144

Rozdział 8. Przejawy zachowań agresywnych w kontekście interakcji społecznych – stary problem, nowe formy.	146
8.1. Asertywność – technika obrony granic, strategia komunikacji, postawa czy agresja akceptowana społecznie?	146
8.2. Cyberbullying – przemoc grupowa w nowej odsłonie.	149
8.2.1. Jak oceniać skuteczność programów profilaktycznych?	151
8.3. Mobbing – przemoc ukryta w zasadach grupy	153
8.3.1. Rozumienie zjawiska <i>mobbingu</i> .	153
8.3.2. Cechy sytuacji mobbingowej	154
8.3.3. Konsekwencje mobbingu	155
8.3.4. Czynniki ryzyka i czynniki chroniące przed mobbingiem.	156
Rozdział 9. Formy agresji na przestrzeni życia jednostki – agresja w późnej dorosłości.	156
9.1. Zachowania agresywne starzejących się osób i problemy z ich pomiarem.	160
9.2. Przyczyny agresji seniorów w perspektywie neuropsychologicznej i teorii pomyślnego starzenia się	163
9.3. Zachowania agresywne wobec seniorów	168
9.4. Zachowania agresywne w małżeństwach w okresie późnej dorosłości	172
9.5. Problemy agresywności i agresji w starości jako biała plama w badaniach i dyskursie społecznym.	174
Zakończenie	177
Literatura	180
Indeks nazwisk	201
Spis tabel	208
Spis rysunków	209
Nota o autorach	210

Wstęp

W czasach, w których żyjemy niejednokrotnie nakładają się konteksty i role przez nas pełnione przez co nierzadko znajdujemy się w sytuacjach konfliktowych. Radzenie sobie ze złożonością świata tego bliskiego i tego dalekiego wiąże się z umiejętnością radzenia sobie z samym sobą i złożonością własnego życia.

W XX wieku duże znaczenie na rozumienie zjawiska agresji wywarła koncepcja Dollarda i Millera (1939) głosząca, że agresja jest nieuniknionym skutkiem frustracji popędów i potrzeb. Współcześnie wzbudza ona kontrowersje wśród specjalistów (por. Wojciszke, 2012). Od tej pory ukazało się wiele publikacji na ten temat w wielu językach, w których autorzy prezentowali różne poglądy na temat mechanizmów powstawania oraz rozwoju zachowań agresywnych (Bandura, 1973, Anderson i Bushman, 2002, Krahé, 2005, czy Ranschburg, 1980). Przegląd literatury światowej na temat agresji i agresywności dowodzi, że temat ten jest eksplorowany z należytą uwagą. Jednak z każdym rokiem pojawiają się nowe zjawiska społeczne, które prowokują do stawiania nowych pytań i hipotez oraz zmuszają do podejmowania nowych badań i poszukiwania wyjaśnień. Dwadzieścia lat temu nikt nie zastanawiał się jakie skutki wywołuje ostracyzm w grze komputerowej. Dzisiaj nie tylko znamy odpowiedź na to pytanie (por. Wojciszke, 2011), ale koncentrujemy się na tym jak funkcjonowanie w świecie relacji społecznych w sieci Internetu zmienia nasze funkcjonowanie w życiu realnym (tzw. realu), jaki ma wpływ na interakcje z osobami spotykanymi na ulicy, w sklepie itd. Wraz z nowymi obszarami i formami aktywności człowieka zagadnienia bezpieczeństwa i prawa do szacunku, czy do zachowania dobrego imienia i godności osobistej w kontekście przejawów agresji stają się problemem nie tylko jednostki, ale także przedmiotem do rozważań dla rzeszy specjalistów.

Ze względu na to, że agresja jest zjawiskiem o charakterze hybrydowym¹ trudno jednoznacznie określić i wytyczyć granice tej książki. Z założenia dotyczy ona współczesnych problemów w życiu społecznym związanych z przejawami agresji i agresywności wśród młodzieży. Jednak młodzież funkcjonuje w szerszym świecie społecznym – zatem konieczne jest odniesienie się do problemów agresji i agresywności występujących w innych okresach życia. W niniejszej monografii podjęto

¹ Wykorzystano tu pojęcie hybrydy w znaczeniu łączenia, krzyżowania się różnych idei i zachowań ze względu na to, że współcześnie niektóre zjawiska i konkretne zachowania mające różne znaczenia i cele bywają traktowane jako przejawy agresji.

trud analizy adekwatności klasycznych teorii agresji i wyjaśnienia jej przejawów oraz przedstawiono wyniki badań własnych nad uwarunkowaniami powstawania zachowań agresywnych wśród młodzieży oraz u osób starszych. Refleksja, która wynika z przeprowadzonych analiz teoretycznych oraz dyskusji nad badaniami prowokuje raczej do stawiania nowych pytań niż formułowania jednoznacznych odpowiedzi.

Publikacja, którą oddajemy do rąk Czytelnika jest próbą syntetycznego przedstawienia występujących w literaturze sposobów rozumienia agresywności oraz problemów zachowań agresywnych w dzisiejszym świecie.

Autorki dziękują Profesorowi Martinowi Ramírezowi², wieloletniemu badaczowi agresji i agresywności, znanemu propagatorowi modelu społecznych uwarunkowań agresji, za przygotowanie wprowadzenia do niniejszej książki. *Słowo wstępne* Jego autorstwa w sposób barwny i atrakcyjny dla Czytelnika przedstawia historię i aktualne tendencje ujmowania zjawiska zwanego agresją.

Część I pod tytułem „Wybrane teorie i mechanizmy agresji – zagadnienia podstawowe” składa się z trzech rozdziałów. W rozdziale pierwszym przedstawiono najczęściej występujące w literaturze sposoby rozumienia agresji i terminy niekiedy błędnie z nią utożsamiane. Przybliżono genezę agresji i jej rolę w ewolucji, w tym w ewolucji społeczeństw. Podjęto problem znaczenia agresji w życiu człowieka, jej roli w kształtowaniu interakcji społecznych i bliskich relacji oraz kwestię jej użyteczności.

W rozdziale drugim zarysowano podstawowe teorie agresji. Wskazano czynniki ważne dla kształtowania się zachowań agresywnych z perspektywy biologicznej, ewolucyjnej, genetyki behawioralnej. W rozdziale trzecim zostały przedstawione psychologiczne koncepcje powstawania agresji traktujące ją jako instynkt, jako popęd ukierunkowany na cel, reakcję na sumę negatywnych afektów, jako rezultat uczenia się, jako wynik przymuszającego wpływu społecznego, i wreszcie jako zjawisko biopsychospołeczne.

Część II pod tytułem „Wybrane problemy badań nad agresją i jej uwarunkowaniami” obejmuje prezentację najczęściej referowanych w literaturze problemów badawczych związanych z agresją i zachowaniami agresywnymi oraz powiązane z nimi problemy metodologiczne. W rozdziale czwartym analizie poddano główne obszary eksploracji, strategie i narzędzia pomiaru. Poszukiwano odpowiedzi na pytanie w jaki sposób pojedyncze rezultaty włączać w globalną sieć wiedzy. Rozdział piąty przedstawia wybrane uwarunkowania agresywności i podejmowanych zachowań agresywnych wśród młodzieży. Na podstawie badań własnych weryfikowano znaczenie uwarunkowań socjodemograficznych, wybranych aspektów środowiska rodzinnego oraz procesów intrapsychicznych w kształtowaniu i przekształcaniu zachowań

² <http://www.jmartinramirez.org>

agresywnych. Ponadto dokonano analizy porównawczej konfiguracji uwarunkowań charakterystycznych dla sprawców, jak i ofiar różnego typu zachowań agresywnych.

Ostatni rozdział tej części pod tytułem „*Etapy i ścieżki w rozwoju agresywności – propozycja modelu badawczego i jego weryfikacji*” prezentuje założenia autorskiego modelu badań nad uwarunkowaniami i rozwojem gotowości do podejmowania zachowań agresywnych. Przedstawiono tu także wprowadzone modyfikacje modelu autorskiego wynikające z autoreplikacji badań własnych. Rozdział ten jest istotny nie tylko dla weryfikacji modelu autorskiego, ale także dlatego, że w nowym świetle ukazuje uwarunkowania podejmowania zachowań agresywnych przez młodzież. Empirycznie potwierdzone w ramach omawianego modelu związki czynników podmiotowych, relacyjnych i sytuacyjnych – mogą stanowić podstawę do tworzenia i ewaluacji programów profilaktycznych, korekcyjnych i wspierających w radzeniu sobie z agresją – własną, cudzą, zarówno w roli ofiary, jak i agresora.

W części III zatytułowanej „**Przejawy agresji – ponadczasowe problemy i nowe wyzwania**” przedstawiono podział zachowań agresywnych oraz ich klasyfikacje. Spośród aktualnych problemów, które stoją przed współczesnymi ludźmi do szczegółowej analizy wybrano przejawy zachowań agresywnych, które coraz częściej wzbudzają niepokój obserwatorów życia społecznego. Szczególną uwagę zwrócono na cyberbullying i mobbing. Zjawiska te dotyczą przejawów zachowań agresywnych i przemocowych w podstawowych pozarodzinnych środowiskach życia: w szkole i w pracy. Podjęto także dyskusję nad problemem zachowań stojących „na pograniczu” między zachowaniem ofiary i sprawcy, za jakie Autorki uważają zachowanie asertywne. W rozdziale dziewiątym przedstawiono problem agresji wśród osób w okresie starości, który ze względu na procesy starzenia się społeczeństw jest coraz ważniejszy. Analiza literatury przedmiotu wskazuje na znikomą liczbę opracowań dotyczących tego zagadnienia. Z tego względu rozdział ten pod tytułem „*Formy agresji na przestrzeni życia jednostki: agresja w późnej dorosłości*” polecamy szczególnej uwadze Czytelników.

Oddajemy Państwu książkę, która powstała dzięki trzyletniej współpracy Auterek. Mamy nadzieję, że stanie się ona źródłem rzetelnej wiedzy, refleksji nad kształtowaniem się zachowań agresywnych i tendencji do agresywności oraz inspiracji do podjęcia interdyscyplinarnych poszukiwań, które zaowocują pełniejszym rozumieniem problemów związanych z agresją. Traktujemy ją jako punkt wyjścia do budowania skutecznych działań profilaktycznych i interwencyjnych w sytuacjach, w których dochodzi do naruszenia praw i dóbr osobistych jednostek i grup w różnych kontekstach rozwojowych.

Autorki

Bydgoszcz – Zielona Góra, sierpień 2015